

ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ ЛІТЕРАТУРИ ТА ЛІТЕРАТУРНОЇ КРИТИКИ

УДК 821.161.2—3Коцюбинська1/7.07

Нонна Шляхова

ОБРАЗНІСТЬ «БЕЗОБРАЗНОГО» СЛОВА ШЕВЧЕНКА В ЕСТЕТИЧНІЙ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ МИХАЙЛИНИ КОЦЮБІНСЬКОЇ

У статті йдеться про поетику простого слова Шевченка, порушується питання єдності мистецької особи — творчості, мистецтва простоти Шевченка.

Ключеві слова: *особа, творчість, слово, простота, поетика, образність.*

Статья посвящена поэтике простого слова Шевченко, рассматривается вопрос о единстве поэта и творчества, искусство простоты Шевченко.

Ключевые слова: *поэт, творчество, слово, простота, образность, поэтика.*

The article deals with the Shevhenko's poetics of simple words, raises the question of the unity of the person and work of art, the art of Shevhenko's simplicity.

Key words: *poet, creativity, word, simplicity, imagery, poetics.*

Центральною проблемою майже всіх літературних теорій ХХ століття, — як на думку Марії Зубрицької, — стало дослідження феномену поетичної мови, відбувався, так би мовити, «лінгвістичний поворот» у гуманітарних науках [1, с. 55]. Дослідження проблем поетичної мови, взаємозв'язок мови з думкою започаткував, нагадає Зубрицька, О. Потебня, «який окреслив сузір'я ідей, що творчо вплинули на ландшафт мовознавчої та літературознавчої думки всього ХХ сторіччя» [1, с. 65].

Новий підхід до вивчення поетичної мови запропонували представники російського формалізму, «які запозичили чимало ідей з потєбнянської теорії мови». Істотно розширила

та поглибила тематику дослідження поетичної мови Празька лінгвістична школа, «обґрунтовуючи тезу, що естетична функція є визначальною формою мовної комунікації» [1, с. 66].

В цьому контексті заслуговують на увагу літературознавчі роздуми Михайлини Коцюбинської про словесну образність шевченкової творчості.

В опублікованій у 1960 році праці «Образне слово в літературному творі» вона визнає, що філологи завжди прагнули теоретично визначити місце літературної стилістики, теорії поетичної мови серед філологічних дисциплін. І вважає за потрібне уточнити: «особливо зріс інтерес до цих проблем в ХХ ст., в наш час» [2, с. 4].

Переконана в тому, що при загальному аналізі твору літературознавець не може не звернутися до проблем художньої мови, Михайлина Хомівна найголовнішою з цих проблем визначає проблему загальнотеоретичну, пов'язану з принципами аналізу художнього твору: «*місце і значення аналізу мови в загальному аналізі художнього твору*» [2, с. 8]. Сама естетична природа художнього словесно-образного мислення потребує, наголошує Коцюбинська-літературознавець, особливої методики дослідження мови не як формальної системи знаків, не як своєрідної символічної структури, «а як форми існування художнього змісту в літературі — мистецтві слова» [2, с. 8].

Спираючись на думку О. Потєбні, що «кожен троп — це твір», Михайлина Хомівна переконана — однією з найцікавіших і найзначніших проблем, пов'язаних з художньою мовою, є для літературознавців ця проблема художніх тропів.

Виходячи з потєбнянської теорії, Коцюбинська визнає, що троп — це не та форма, в яку виливається готова поетична думка, а та, в якій вона народжується — «Письменник не придумує словесних образів, а мислить ними» [2, с. 22]. При цьому Михайлина Хомівна цілком слушно зауважує — образність мови не вичерпується тропами: «письменник за допомогою безобразних слів може малювати точні, пластичні, виразні, зримі і відчутні образи» [2, с. 21].

Та усвідомлення того, що розуміння специфіки літератури неможливе без наукового осмислення специфіки тро-

пів як одного з елементів образного мислення, і спонукало Коцюбинську-літературознавця до написання наукової праці «Література як мистецтво слова» — з тематично виразним підзаголовком «Деякі принципи літературного аналізу художньої мови».

Зауваживши «двоєдину сутність» образного слова — («Художнє слово — насамперед мовна одиниця. І водночас, це явище естетичне, спосіб утворення думки») [2, с. 18], Михайлина Коцюбинська нагадує про таємничість мистецтвознавчої інтерпретації «душевного смислу» словесного образу — «слово завжди обертається до літературознавця певними своїми якостями, і він повинен знайти до слова свій особливий «золотий ключик» — лише тоді перед ним відчиняться двері в художній світ твору» [5, с. 240].

У 2004 році побачили світ написані у 60-х роках «Мої обрії» Коцюбинської — і статті з раннього доробку М. Коцюбинської про поетику Шевченка, зокрема про «поезію поезії»: метафору в українській літературі», «Про слово образне і «необразне».

Замислюючись над образністю художнього мислення, авторка вкотре переконалася в тому, що художнє значення мають не лише тропи. «Відсутність» художніх засобів сама може стати художнім засобом» [5, с. 106].

У статті «*Перлина лірики Шевченка: естетичний аналіз вірша «Не кидай матері...»* Коцюбинська визнає — про майстерність Шевченка, поета і пророка, — написано чимало. Досліджувалася творча еволюція поета, особливості стилю шевченкової лірики й сатири. «Одне тільки майже ніколи не піддавалося дослідженню: секрет шевченкових простих слів, — з подивом визначає шевченкознавець і висловлює власне припущення, — очевидно, тому, що таке дослідження важко або майже неможливо вкласти в суворі рамки літературознавчих категорій» [5, с. 36].

Навівши перші рядки шевченкового вірша «Не кидай матері»:

Не кидай матері — казали,
А ти покинула, втекла.

Шукала мати, не найшла,
Та вже й шукати перестала,
Умерла плачучи...

— Коцюбинська замислюється: що це — художнє слово чи звичайне звертання однієї людини до іншої? Вірш чи проза?» [5, с. 36].

У цитованих рядках Коцюбинська-літературознавець *не побачила* оригінальних, ефектних порівнянь чи метафор — «тут панує просте, точне, «необразне» слово. Але у характерній для лірики Шевченка «скупості» словесно-образних засобів вона *відчула* виразний образ запустіння, самотини, туги. «Адже кожен з цих окремих штрихів — мікрообразів ґрунтується на чомусь істотному, апелює до якогось емоційного центру, — дається образна конкретизація за допомогою звичайних, точних, *незамінних* слів» [5, с. 43]. У вірші «Не кидай матері» авторка помітила й нові ознаки художньої еволюції шевченкової творчості — зміни в суб'єктній організації лірики. Зауваживши, що Шевченко завжди тяжів до сюжетної лірики, М. Коцюбинська уточнює: «це тяжіння глибоко своєрідне». І цю своєрідність вона вбачає у формі стосунків автора і героя Шевченківської лірики — у автора ніякого зовнішнього погляду на своїх героїв, тільки внутрішнє злиття з ними — «якось навіть незручно називати образ поета, що постає з лірики Шевченка, таким штучним терміном, як ліричний герой» [5, с. 48].

Одну з основних причин неповторної привабливості Шевченківської лірики Коцюбинська побачила у безпосередності, *теплоті і людяності* самого авторського «я». І завершуються ці наукові розмисли масштабним антропологічним узагальненням: «З кожним твором дедалі виразніше постає в поезії Шевченка сам автор, поет і людина» [5, с. 48].

Можливо це й спонукало Михайлину Хомівну до теоретичного аналізу шевченкової образності саме як естетичного феномену, з позиції естетики словесної творчості, психолінгвістичної теорії Олександра Потебні.

У 1999 році побачили світ написані Коцюбинською у 1968–1988 рр. «Етюди про поетику Шевченка». Це, за її влас-

ним визначенням, роздуми «над деякими аспектами проблеми», зокрема проблеми «єдності особи, як вона виявляється у творчості Шевченка від загального ідейного «макрокосмосу» до часткових стилістичних епізодів», і спроба проникнути в таємниці його «простого» слова [4, с. 4].

Уже в першому розділі — «Дещо про естетику поета» — Михайлина Коцюбинська визнає: «Шевченко — дуже своєрідний естетичний тип людини-митця» [4, с. 8]. І своєрідність ця, як на її думку, зумовлена, по-перше широтою доступної йому мистецької стихії і, по-друге, «єдністю творчості і біографії, особи і творчості». Проведений глибокий науковий аналіз щоденника, автобіографічних сторінок повісті «Художник», листів дав підстави Коцюбинській узагальнити: «Шевченко — художня натура з воістину з ренесанською широтою мистецьких обдарвань» [4, с. 8]. Шевченко, переконливо доводить авторка, наділений багатою художньою інтуїцією, здатністю безоглядно захоплюватися мистецтвом, можливостями «суто художнього узагальнення», здатністю естетичного входження в дійсність. Постійним джерелом його естетичних вражень була краса рідної природи, мови, пісні.

Та художня натура Шевченка — геніального поета і талановитого художника «знайшла для себе інший вихід — в поезію», де він відчував себе першотворцем.

Подібно до самого Шевченка, який завжди намагався за художнім твором «відчутти індивідуальність творця, його характер, темперамент, настрій», Михайлина Коцюбинська намагається відчутти за словесною образністю шевченкової творчості мистецький образ автора. «Багатий, живий, невідступний образ автора — очевидно саме в ньому слід шукати причини неповторного інтонаційного обличчя поезії Шевченка» [4, с. 210].

Для естетичного світовідчування Шевченка велике значення, визнає авторка літературознавчого дослідження, мало поняття гармонії і дисгармонії («його емоційно-естетичні думки весь час обертаються в цьому колі» [4, с. 49]). Визначаючи прикметну рису шевченкової особливості — «постійне,

болюче, оголене» відчуття соціальної дисгармонії, — Михайлина Коцюбинська вважає за потрібне нагадати, що вже сама доля Шевченка позначена цією дисгармонією: між геніальною натурою, творчою і вільною, — і крипацьким походженням. «Чи не тому, — риторично запитує Коцюбинська, — відчуття дисгармонії було в Шевченка таким загостреним і таким особистим?» [4, с. 50].

Відчуття суперечностей, переконана шевченкознавець, переймає весь лад мислення письменника, а відтак контраст стає основою його естетичних оцінок, «він не може зберегти «серединної» позиції, емоційної рівноваги».

«Тяжко жить на світі — «як весело жить», «сміх — сльози, гнів — ніжність, помста — прощення. І літературознавчий коментар — *«повнота людського в єдності всіх своїх проявів і навіть крайнощів»*. І завершаються ці наукові розмисли визнанням — «Серед тих естетичних законів, яким підвладна його (Шевченка. — Н. М.) творчість, це один з основних» [4, с. 54].

З людською натурою пов'язана і простота «прямого вислову» поета. Простота як естетичний принцип поезики Шевченка, переконливо доводить Коцюбинська, відповідає темпераментові поета, його цільній демократичній натурі, є недовірою до фрази.

Вважаючи Шевченка поетом «прямого вислову», Коцюбинська цілком слушно порушує проблему сприйняття, проблему взаємодії автора і читача. За спостереженням авторки дослідження, Шевченко не мислив собі поета «без прямої адресованості до читача». Тож цілком логічним є припущення: «Ця організація зумовила і спосіб висловлювання» [4, с. 63]. Саме висловлювання, а якщо точніше, особливий світ Слова визначив специфіку шевченкової поезики. «Естетика Шевченка — це естетика простого «слова» — узагальнює Михайлина Коцюбинська.

По-різному розуміли (та й розуміють) шевченкову «простоту», визнає Михайлина Коцюбинська: для одних вона була (при всій її привабливості) ознакою вчорашнього дня поезії, для інших — великою, нерозгаданою таємницею кож-

ної справжньої поезії. Що стосується Коцюбинської — інтерпретатора шевченкової поетики, то феномен шевченкової простоти для неї дуже непростий і багатоплановий. Вона послідовно відкриває в ньому різні ознаки. Це, зокрема, і органічність злиття поетичного голосу з народнопоетичною стихією, і багаторазове повернення до одних і тих самих тем, і утвердження поетичності простого висловлювання, і безпосередності ліричного переживання — всі ці такі різні, неоднорідні якості часто об'єднують одним поняттям шевченкової «простоти». «Але кожну з них слід передусім поставити на історичний ґрунт і розглянути суворо в контексті творчої особистості Шевченка», — узагальнює Коцюбинська і наголошує — «Лише в такому разі можна зрозуміти її специфіку і неповторність» [4, с. 213].

Визнання того, що поезія Шевченка надзвичайно «особиста», спонукає дослідницю до аналізу форм вираження авторської свідомості поета і вона помічає — шевченкове поетичне «я» далеко не завжди змикається з особою поета» [4, с. 13]. Намагаючись наблизитися до природи словесної образності шевченкового «необразного» слова Михайлина Коцюбинська з притаманним їй естетичним смаком і науковим тактом торкається самої специфіки діалектики народження художньої форми, взаємодії естетичного і художнього.

Шевченкова «простота», допускає Михайлина Коцюбинська, перебуває десь на межі, на переплетенні своєрідної реалістичності фольклору і натуральних тенденцій в поезії. Йдеться про максимальну відповідність слова предметові зображення, дії, жесту, переживанню. Така точність, адекватність шевченкового слова зображальному, переконана Михайлина Коцюбинська, «прокладає собі шлях крізь усі умовності романтизовано-фольклорної фразеології, набуває витонченості, кристалізується в шевченківське «просте слово».

Визнаючи, що шевченкова кристалізація з її чіткістю, зримістю породжує відчуття простоти і зрозумілості, Михайлина Коцюбинська уточнює: «проте сама по собі кристалізація непростий процес аналізу-синтезу» [4, с. 233].

Не залишає дослідниця поза літературознавчою увагою і наявність в творчості Шевченка традиційного, хоча й умовного образу оповідача («Сова», «Катерина», «Гайдамаки», «Сон»).

Простеживши властиві цьому образу сталі риси (людяність, ідейна сумлінність з своїми героями, схильність до філософствування в дусі народної мудрості), Коцюбинська, як проникливий шевченкознавець помічає — образ оповідача на відміну від ліричного героя ранніх «думок» значно ближчий до біографічного «я» Шевченка — «шевченкові-оповідачеві душно під машкарою, він часто зриває її з себе, і ми бачимо його обличчя» [4, с. 215].

Особа лірика часто легендарна. Свою біографію він щедро вливає в свою творчість, творить автообраз. Особа Шевченка — одна з найбільш легендарних в усій історії світової поезії. Вона стала настільки ж фактом художнім, наскільки його поезія — фактом суспільним. «Біографія поета підсилена, піднесена, осмислена творчістю, творчість — вивірена й справджена життям» [4, с. 219] — і це накладає відбиток на всю його поетику.

В цьому зв'язку не можна не згадати реакцію М. Коцюбинської на думку О. Кониського, висловлену в статті «Про вивчення особи Шевченка», який вважає, що «особа поета вища його творчості». Погоджуючись з О. Кониським в тому, що він підносить особу Шевченка як фактор історико-літературний, естетичний, психологічний, — але вона категорично не згодна з тим, що її можна протиставляти його творчості — «Перед нами класична єдність творчості і життя, ідейних прагнень і моральних принципів, єдність «внутрішньої» і «зовнішньої людини» [4, с. 47].

Простота словесної образності Шевченка, переконана Коцюбинська, належить до «найпрогресивніших новаторських тенденцій тогочасної поезії. Народжувалася принципово нова поетична естетика «Буття не розпадалося більше на форми високого і низького, матеріального, поетичного і прозаїчного», прозаїзм починає усвідомлюватися як рівний серед рівних засобів словесної образності. І тут Михайлина

Коцюбинська, «як геніальний інтерпретатор шевченкової поезії» (Т. Гундорова), порушує проблему автора і авторства словесної творчості.

Виразальна і зображальна точність і виразність шевченкового слова, зауважує літературознавець, не лишається на рівні неясних первинних «асоціативних імпульсів», не йде наосліп за примхливою уявою, а митець контролює її, «втілює в об'єктивно виразний і принципово досяжний для чуттєвого сприймання образу».

Шедеври шевченкової лірики, такі як «Садок вишневий коло хати», пише Михайлина Коцюбинська, справляють враження мовби звичайного називання того, що оточує поета «Свого часу навіть висловлювалася думка, що поет тут «не творить, лише відтворює» [4, с. 234]. Але таке відтворення, уточнює Михайлина Коцюбинська, передбачає авторське попереднє усвідомлення явищ як найістотніших і «божий дар» моментальної кристалізації — здатність за мить схопити поетичний сенс звичайного» [4, с. 234].

Слово, позбавлене обов'язкової, суто мовної образності і взагалі якоїсь заздалегідь заданої естетичної якості, переконана Михайлина Коцюбинська, щоразу набуває цієї якості заново в руках художника. Як на її переконання, І. Франко не мав рації, коли у своїх «Причинках до оцінювання поезії Шевченка» підкреслював нездатність поета до творення «об'єктивно існуючих» пластичних малюнків». «Нам видається, — писала з цього приводу Михайлина Коцюбинська. — що ці орієнтири, які подає він (Шевченко. — *Н. М.*) у своїх описах, найменші, найпростіші, самозрозумілі». І вважала за потрібне дати суттєво важливе уточнення — «Але такими вони стають лише пропущені крізь творчу уяву поета — помічені, відібрані, поетично піднесені ним» [4, с. 236].

У шевченкових поетичних інформаціях завжди присутнє перетворче начало, — наголошувала Михайлина Коцюбинська: і уточнювала: «це ж бо не просто мистецтво, а мистецтво простоти» [4, с. 239].

ЛІТЕРАТУРА

1. Зубрицька М. Homo legens: читання як соціокультурний феномен. — Львів: Літопис, 2004. — 351 с.
2. Коцюбинська М. Образне слово в літературному творі. — К.: Видавництво Академії наук Української РСР, 1960. — 197 с.
3. Коцюбинська М. Мої обрії. — К.: Дух і літера, 2004. — Т. 1. — 335 с.
4. Коцюбинська М. Література як мистецтво слова. Деякі принципи літературного аналізу художньої мови. — К.: Наукова думка, 1965. — 378 с.
5. Коцюбинська М. Етюди про поетику Шевченка. — К.: Радянський письменник, 1990. — 271 с.

Стаття надійшла до редакції 3 березня 2014 р.